

І. Б. МАТЯШ (Київ)

Використання архівної інформації в 1920-х—1930-х рр.: еволюція форм та основні тенденції *

Для задоволення “вимог соціалістичного будівництва і культурної революції”³¹ та виконання рішення комісії з чистки державного апарату в змінений на початку 1931 р. структурі ЦАУ УСРР з’явився сектор агітації, пропаганди та археографії. Розгортання його роботи відбувалося у двох напрямках: 1) агітація і пропаганда архівними матеріалами (публікації в періодичній пресі, організація виставок і масових екскурсій в архівосховища, організація використання архівних документів для кіно й радіо, видання популярних збірок документів і плакатів з архівного будівництва); 2) науково-археографічна робота (систематичне видання архівних документів, які мають “виняткове політичне, наукове або практичне значення”, підготовка та публікація збірників документів з історії пролетаріату, історії революційних рухів в Україні, історії Жовтня і громадянської війни; видання описів, оглядів архівних матеріалів тощо). В планах роботи сектора було проведення “антипасхальних кампаній” (публікація статей антирелігійного змісту на підставі архівних документів), підготовка до 1 Травня (виступи на робітничих зборах), чергових річниць Жовтня (організація виставок, виступи на радіо, публікації в пресі тощо), написання кіносценаріїв спільно з ВУФКУ, передача по радіо зведень про найяскравіші матеріали практичного значення тощо³². Все це дало підстави для відзначення в ухвалі засідання секретаріату ВУЦВК 10 листопада 1931 р., на якому С. М. Семко доповідав про стан архівної справи в УСРР, “рішучого зламу в археографічній та політвиховній роботі з архівними матеріалами та в розробленні методології і техніки цієї роботи”³³. При цьому рекомендувалося ЦАУ УСРР ширше розгорнути археографічну, масову та агітаційно-пропагандистську роботу, організувати виявлення матеріалів господарсько-практичного значення та активізувати архівно-технічне опрацювання документів — джерел з історії громадянської війни та історії фабрик і заводів.

Остаточно визначальну роль марксистсько-ленінської методології в питаннях організації користування архівною інформацією закріпив

* З а к і н ч е н н я. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2001. — № 1.

II Всеукраїнський з'їзд архівних робітників. Він проходив під гаслом боротьби з “класовим ворогом в архівній справі” і зібрав широке представництво: архівістів, співробітників ВУАМЛІН, АК ВУАН, Істпарту, Інституту історії української культури, Інституту історії єврейської культури, Товариства політкаторжан та ін. Теза “архівні документи — зброя пролетаріату” домінувала у виступах і дискусіях на пленарному засіданні та чітко простежувалася в роботі трьох секцій: наукової публікації документів; агітації та пропаганди архівними матеріалами; планування та кадрів. На них із доповідями і повідомленнями виступили П. А. Білик, Е. І. Когон, І. М. Премислер, І. М. Шабатін, П. Н. Пташинський, О. Т. Данилюк, В. Л. Кобалевський, В. К. Нікітін, А. В. Бондаревський, С. О. Костін та В. Ф. Панов. Загальна атмосфера з'їзду не сприяла розгортанню наукових дискусій чи об'єктивності оцінок обговорюваних доповідей. Єдиний критерій істинності — відповідність марксистсько-ленінській методології.

Значну увагу учасників з'їзду привернула робота секції наукової публікації документів, на порядок денний засідання якої було винесено конкретні питання методології та техніки наукової публікації історичних джерел. Відкинувши колективні здобутки в цій царині АК ЦАУ, особисті напрацювання В. І. Веретенникова, М. М. Горбаня, В. В. Міяковського, В. О. Романовського як прихильників “теорії техніцизму”, “об'єктивного документалізму”, “приховування важливих політичних матеріалів”, вона мала на меті запропонувати новий погляд на шляхи розвитку одного з найважливіших напрямів роботи архівних установ, сприяти виробленню “техніки публікацій, яка б виходила із засад марксо-ленінської методи в науці”³⁴. Секція розглянула “Основні настанови до методології і техніки наукової публікації документів для потреб науково-історичного дослідження” (проект П. А. Білика) та “Правила науково-документальної публікації в журналі “Архів Радянської України” (проект Е. Когона).

Запропонований П. А. Біликом проект “Настанов” включав 16 пунктів, 12 з яких (75 % тексту) присвячувалися саме “методології” й рясніли штампами ідеологічної риторики та цитатами з праць Маркса і Сталіна. Заклики “бути особливо чуйними, особливо обачними, твердо боронити пролетарську історичну науку, нещадно викривати прояви чужої, ворожої пролетаріатові ідеології та давати носіям її рішучу і нещадну відсіч”³⁵ супроводжувалися вказівками на конкретних осіб. До ворожого табору першими були зараховані вже “викриті” владою “шкідники” на ідеологічному фронті (Й. Ю. Гермайзе, М. Є. Слабченко та ін.), прихильники науковості публікацій історичних документів (М. С. Грушевський, його учні: С. В. Глушко, Ф. Я. Савченко та ін.). Однаковою мірою звинувачувалися ті, хто “механічно відриває техніку публікацій від марксо-ленінської методології” (В. І. Веретенников, В. О. Романовський), і ті, хто “механічно з'єднує техніку публікацій з методологією” (С. Н. Валк). Втім, автор проекту не відкидав повністю надбань “попередньої класової археографії”, а закликав, критично переробивши їх, застосовувати при підготовці до друку архівних документів.

Вибір тематики, добір документів, послідовність їх розміщення, археографічне опрацювання, формулювання заголовка, зміст вступної статті ставилися в залежність від “актуальності з погляду політичних завдань”. А “науково-історична вартість внутрішнього змісту документа” визначалася “марксо-ленінським розумінням суті історичного процесу”. Внутрішня і зовнішня критика документа при відборі до друку за наявності кількох його редакцій мали полягати у встановленні найтиповішої з них для характеристики класової боротьби. Свої примітки історик-архівіст мусив викори-

статі, щоб “подати в них критику тих документів або частини їх, які не-вірно висвітлюють історичні події”³⁶. Такий підхід рекомендувався і при формулюванні заголовка документа з двома обов’язковими частинами: а) сформульованого упорядником на підставі аналізу внутрішнього змісту заголовка; б) заголовка автентичного (із зазначенням року, місяця, числа, форми, походження). Викласти “ідеологічну та політичну настанову щодо розуміння документів та їх оцінки” вимагалось у вступній статті, що мала “правити за вступ до історичних документів і не переростати в цілком окреме, самостійне дослідження”³⁷. Серед вимог до вступної статті були й об’єктивні, зокрема щодо висвітлення принципів відбору та стану автографів документів.

Меншою мірою акцентувалася увага на політичному моменті в низці істотних для археографа рекомендацій. Робота над підготовкою збірки документів до друку розглядалася як ряд послідовних етапів: 1) оформлення до друку текстів кожного окремого документа; 2) формулювання заголовків до документів та вміщення “контрольно-архівних” і бібліографічних відомостей; 3) складання історичних і довідкових приміток; 4) організація документів за певною системою всередині збірки; 5) написання вступної статті-передмови; 6) складання покажчиків (імен, географічних назв, хронологічного, предметного).

Доволі детально розглядалися правила передачі тексту. Канцелярські документи рекомендувалося друкувати за сучасним правописом, використовуючи загальноживану пунктуацію. Однак у випадках, коли орфографія оригіналу відбивала “колоніальну залежність та національне пригноблення народів колишньої Російської імперії”, її треба було зберігати. Так само лише в окремих випадках залишалася пунктуація оригіналу. Можливості редакторського втручання надавав пункт щодо виправлення без застереження грубих пропусків однієї або кількох літер у слові. Відтворені літери мали записуватися в прямих дужках. Окремо у примітках рекомендувалося вказувати на закреслення, втрачені місця, приписки, що скорочують, змінюють чи доповнюють документ, а наприкінці останнього — фіксувати текст резолюції (в разі потреби її подавати). Якщо в тексті повторювався якийсь фрагмент, він мав друкуватися один раз, а в інших документах його замінювала багатокрапка з посиланням на віддрукований текст. Прийнятні рекомендації стосувалися текстів іноземними мовами. Вони повинні були друкуватися мовою оригіналу, “тогочасний переклад” — подаватися поряд із оригіналом у колонці, обов’язковий переклад українською мовою — вміщуватися у підвалі. Важливі зауваження стосувалися використання шрифтів: основний текст документа друкувався прямим шрифтом, зауваження від упорядника — курсивом, цифри вживалися арабські, заголовні літери та абзаци — за оригіналом. Необхідним компонентом публікації називалися “контрольно-архівні відомості” (легенда, що включала назву архіву, діловодного фонду, одиниці зберігання та її номер), котрі подавалися після кожного окремого документа або в передмові, коли джерела взято з однієї (чи небагатьох) справ. Окремо зверталася увага на необхідність подання в примітках бібліографічних відомостей про попередні публікації документа. Примітки визнавалися двох видів: а) історичні; б) довідкові. Останні подавали відомості про згаданих у документах осіб, хронологічні дати та географічні назви. Наголошувалося, що примітки варто вміщувати не в кінці археографічного видання, а “під рядками текстів самих документів, до яких вони належать”.

“Настанови” зобов’язували археографів складати покажчики імен, географічних назв, предметні. Конкретизувалася при цьому й необхідна

глибина відомостей: а) в іменних (“особових”) мали вказуватися імена та ініціали осіб у зв’язку з опублікованими документами; б) у географічних — визначати географічний об’єкт (село, річка, місто) та по можливості давати точне топографічне визначення назви.

Цей документ, що являв собою поєднання ідеологічних гасел і “здорової більшовицької критики” з грамотними (хоч і не бездоганними) методичними рекомендаціями щодо підготовки до друку історичних документів, увійшов в історію української археографії та архівознавства з авторством П. А. Білика. Однак виявлений нами у фондах Інституту рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського проект “Тимчасових правил для видання документів канцелярського походження другої половини XVIII—XX ст.” (ф. Х, спр. 9597) дає підстави для уточнення імені автора (чи авторів) згаданого документа.

Проект правил було надіслано 31 січня 1930 р. Центральним архівним управлінням УСРР до Археографічної комісії ВУАН для рецензування. В листі за підписом голови АК ЦАУ Р. М. Шпунта повідомлялося про намір укладання правил для видання цієї групи документів і зазначалося, що “проекта в основному склав проф. В. Веретенников”³⁸. Відзив АК ВУАН за підписом В. О. Романовського 13 лютого було направлено до ЦАУ. Висловивши деякі суто професійні зауваження, рецензент констатував: “Загалом, правила справляють гарне враження і творять значний крок наперед в розвитку української археографії, яка не може похвалитися теоретичною розробкою та обґрунтуванням навіть важливіших принципів передачі друком архівних текстів”³⁹. У зв’язку з цим науковий інтерес становить текст проекту, майже слово в слово повторений і “політично” відредагований П. А. Біликом. Він мав чітку структуру і включав 45 пунктів у семи розділах: I. Загальні положення; II. Розташування актів щодо часу і місця; III. Заголовки; IV. Надання текстів; V. Примітки та легенди; VI. Показки; VII. Друкарська передача. Визначення мети — “дати матеріал для дослідів історичних, історично-юридичних і т. інше, але не лінгвістичних та палеографічних”⁴⁰ — мало зняти питання, пов’язані з дещо спрощеним підходом до відтворення особливостей орфографії та пунктуації джерела. Завдання публікації архівних документів, на думку автора, полягали в а) передачі тексту документів; б) складанні заголовків; в) вміщенні “контрольно-археографічних” та бібліографічних даних. Обов’язковою умовою археографічної публікації мала бути передмова (до документа чи групи документів), у якій пояснювалися б способи видання. Щодо датування документів висловлювалася думка про його необхідність. Документи мали датуватися укладачами за текстом чи непрямыми джерелами, в разі неможливості цього встановлювалася приблизна дата, відповідно записувалися крайні часові межі в круглих дужках. Так само обов’язковим мав бути і заголовок, сформульований укладачем “по змозі коротше, додержуючись тексту, але з додержанням вимог сучасного літературного стилю”⁴¹. Припускалося складати заголовок як до кожного документа, так і до групи документів, якщо вони тісно зв’язані і становлять одне ціле (однакові за формою, близькі за змістом, є продовженням або доповненням однієї справи). Елементи заголовка (порядковий номер у даному виданні, дата за новим стилем, “предметове означення документа”, адресат — адресант) мали точно визначати місце документа в просторі і часі, причому будь-які редакційні втручання обумовлювалися правилами передавання стилістики, орфографії та пунктуації тексту: написання прийменників, заперечної частки, великої літери, твердого знаку тощо. Якщо порівнювати даний проект з проектом П. А. Білика, то привертають увагу

кілька пунктів. Зокрема, передбачалося, що “текст канцелярських документів другої половини XVIII та XIX ст. в основному віддається сучасним правописом, за винятком особистих листів та резолюцій історичних осіб, де орфографія зберігається цілком”⁴². При цьому в таких документах дозволялося виправляти синтаксичні помилки й описки з відповідним позначенням у примітках, а також відновлювати “якусь літеру або знак... в простих дужках без додаткових пояснень”. У дужках мали друкуватися й закреслені місця з поміткою курсивом “закреслено”; текстові повтори — один раз із вказівкою в примітках, де надруковано фрагмент; зотлілі й втрачені місця позначалися крапками, а відновлені — друкувалися в лама-них дужках. Пунктуація оригіналу мала зберігатися, а в разі її повної відсутності припускалася робота редактора з обов’язковою вказівкою на це в передмові. Примітки повинні були включати відомості про місце зберігання документів, зовнішній стан (нумерація аркушів, ступінь збереженості, засіб відтворення тощо), вказівки на наявність бланка чи печатки, інші публікації документа. Відзначалися також зміни в почерку, вставки, приписки, підпорядковані слова тощо. Вимагалось складання покажчиків імен, географічних назв, предметів; друкарська передача тексту — прямим шрифтом, “все, що йде від редакції”, — курсивом.

Як бачимо, у прийнятих II Всеукраїнським з’їздом архівних працівників “Настановах” в основному збережено запозичену з даного проекту термінологію, але акценти проставлено інакше: наука поглинута політикою. Якщо в проекті В. І. Веретенникова немає жодного натяку на класову боротьбу з допомогою архівних документів, то в настановах П. А. Білика ця думка домінує. Відтак зосереджено увагу на значенні передмови насамперед для ідеологічної і політичної оцінки документів, запровадженні двох частин заголовка (від упорядника та оригінального) і двох типів приміток (історичних і довідкових) і т. п. На позиціях марксистсько-ленінської методології ґрунтується і заміна вимоги зберігати орфографію документів за авторством видатних історичних діячів на документи, що “відбивають національне пригноблення”. Ширше дозволялося редакторське втручання в текст, чим, за зауваженням Г. В. Боряка, “закладалися засади свідомого перекручення або редакції публікаторами змісту документів, що широко панували в радянській едичійній археографії впродовж десятиліть”⁴³. Про запозичення П. А. Біликом тексту В. І. Веретенникова свідчить і той факт, що в п. XII “Настанов” йдеться про канцелярські документи, тоді як про інші типи чи види документів взагалі не згадується. Саме це, вірогідно, й стало підставою для зауваження О. А. Бевзо: “Про метод друкування історичних документів, писаних старою українською мовою, в цих правилах нічого не говориться”⁴⁴. Таким чином, засудивши погляди В. І. Веретенникова як прихильника теорії “об’єктивного документалізму” і оголосивши війну з “веретенниківщиною”, з’їзд прийняв “Настанови”, в основі яких були напрацювання вченого. Він з повним правом, поряд із П. А. Біликом, котрий написав “методологічну частину”, може вважатися автором цих перших в УСРР офіційних правил публікації історичних документів. Попри негативну їх оцінку в післявоєнній історичній літературі, важко не погодитися з думкою І. Л. Бутича: “Не дістали “Основні настанови” застосування не тому, що вони недосконалі, а насамперед тому, що незабаром після їх виходу, по суті, була припинена будь-яка археографічна робота”⁴⁵.

Так само ідеологічно орієнтованим був й інший документ, схвалений секцією наукової публікації документів і затверджений з’їздом. Розроблені референтом сектора АПА ЦАУ Е. І. Когоном “Правила науково-документальної публікації в журналі “Архів Радянської України” стали, за ви-

словом Г. В. Папакіна, “апофеозом “класово-документаційної” війни”⁴⁶. Правила включали 5 розділів: I. Вступ; II. Тематика; III. Добір і критика документів; IV. Оформлення тексту змісту документів; V. Подання і зовнішнє оформлення тексту, покликані вирішити питання про “добір і подачу документів” “з класово-політичного погляду”. Науково-документальні публікації “Архіву Радянської України”, декларувалось у правилах, набувають характеру такої “війни документів”, “в якій наші публікації “розб’ють” документи внутрішніх і зовнішніх класових ворогів”⁴⁷. У цьому контексті проголошувалось основне завдання: “якнайширше використати архівні документи, як зброю в боротьбі пролетаріату проти підготування інтервенції, проти буржуазної історіографії і різних спроб перевертнути марксо-ленінську концепцію історичного процесу”⁴⁸. Призначення правил визначалося доволі широко: вони мали стати у пригоді як пересічному читачеві чи науковому співробітнику в опрацюванні опублікованих архівних документів, так і авторам — при підготовці матеріалів до друку. На практиці вони могли стати у пригоді лише останнім. Тематичний діапазон обмежувався історією трьох революцій (1905 р., лютневої і жовтневої 1917 р.), розвитку і зміцнення робітничо-селянської спілки, “більшовизації широких мас трудящих і боротьби за диктатуру пролетаріату” (в тому числі класовою боротьбою робітників та селян Західної України) та соціалістичним будівництвом.

Подавалися й практичні рекомендації: необхідно робити невеликі підбірки, що становлять закінчений матеріал, “політично найактуальніший”; віддавати пріоритет у виборі між ранньою і пізньою редакцією, копією і оригіналом, чернеткою і “чистовиком” (за однакової їх вірогідності) тим, де “зміст вивчуваного питання висвітлено найповніше”; не припускати добору “випадкових паперів”, а подавати документи політично найактуальніші, “практично найближчі” — зрозумілі широкому колу читачів, без просторих коментарів; аналізувати документи з “погляду їх класового походження”. Пояснювалися принципи запису архівної легенди, оформлення посилань і приміток, датування документів. Укладання покажчиків до підбірок документів не вимагалось. Ці відомості рекомендувалось вміщати у формі приміток під текстом. Натомість написання передмови, згідно з правилами, вимагало від археографа особливої віртуозності. Вона мала містити “історичні” та “архівні зауваження”, розкриваючи: політичну та ідеологічну оцінку документів; конкретно-історичні обставини, а за необхідності й мету, час та місце створення документа або серії; біографію і класове обличчя автора при публікації документів особистого характеру; відомості про принципи відбору, споріднені джерела; зовнішній опис документа чи серії (діловодна форма, кількість сторінок, наявність резолюцій, печаток, поміток, вказівки на пошкодження документів; місце зберігання документа чи документів (архів, фонд, рік, номер та назва справи, номер аркуша). Водночас вступ-передмова мав бути коротким, але не спрощеним, “а піднесеним на принципову височину ленінської історичної науки”⁴⁹. Доповнювати його мали примітки — “одна з найвідповідальніших частин наукової публікації документів”, призначена для марксистсько-ленінського висвітлення змісту документа, критики тлумачення подій, поданого в документі. Рекомендувалось використовувати історичні, біографічні, географічні, технічні, бібліографічні примітки, що відповідали за змістом і призначенням покажчикам у “Настановах” та проєкті В. І. Веретенникова. Великого значення правила надавали заголовку, котрий мав містити максимально стисло, точну і “політично загострену” інформацію. На відміну від “Настанов”, заголовок не вимагався в двох частинах, а включав такі елементи: номер документа в межах серії, назву його ділово-

дної чи літературної форми, імена автора та адресата, коротке формулювання змісту документа, дату. Правилами дозволялося скорочувати текст (із застереженнями в примітках), так само як і “Настановами”, — не друкувати текстові повтори, виправляти незначні помилки без застережень, орфографії і пунктуації додержувати сучасної, тексти іноземною мовою подавати в оригіналі та українському перекладі тощо. В цілому в принципових моментах правила Е. І. Когона майже не містили різночитань із “Настановами”, але значно віддалялися від вимог, розроблених В. І. Веретенниковим, позбавляючи публікації історичних документів науковості. Таким чином, прийняття з’їздом детально опрацьованого в світлі панівної методології положення свідчило про завершення етапу розроблення теоретичних засад, на яких повинен створюватися археографічний часопис. Публікацію окремих правил для журналу можна вважати спробою формулювання рекомендацій щодо науково-популярних видань історичних документів, хоч в тексті самих правил йшлося про “єдині правила видання історичних документів”⁵⁰ без вказівки, для якого класу видання (наукового чи популярного) вони призначені. Крім того, як показав досвід, правила практично не дістали втілення. Видані протягом 1932—1933 рр. 8 чисел (у 5-ти книгах) журналу “Архів Радянської України” містили 23 археографічні публікації П. Н. Пташинського, І. М. Премислера, Е. І. Когона, Д. Л. Похилевича, С. М. Семка-Козачука, М. І. Свідзінського, Т. С. Каретникової та ін. В основному це були фрагменти великих археографічних праць, що готувалися колективами авторів. Жодна з публікацій не реалізувала повністю рекомендації Е. І. Когона. Не витримувалися в цілому вимоги до передмови (крім ідеологічних настанов), складання заголовків, оформлення приміток та передачі тексту, котрий ряснів помилками.

Але абстрагуючись від засилля ідеологем і труднощів впровадження в життя положень “Настанов” та “Правил”, слід констатувати, що ці документи вперше в українській архівній практиці уніфікували принципи та підходи до археографічного опрацювання документів, встановили елементарні вимоги до заголовка, легенди, примітки, передачі стилістики, орфографії, пунктуації оригіналу. В своїх раціональних моментах вони тяжіли (іноді цілком повторюючи) до неопублікованого проекту правил публікації канцелярських документів в XVIII—XIX ст., розробленого В. І. Веретенниковим.

Секція агітації та пропаганди архівними матеріалами розглянула інші напрями використання архівної інформації. На її засіданнях було ухвалено “Правила пропаганди архівними матеріалами через масову періодичну пресу” та “Правила пропаганди архівними матеріалами через доповіді на масових зборах та через радіо” (автор проектів — І. М. Премислер), “Правила пропаганди архівними матеріалами через кіно” (І. М. Шабатін), “Правила виставочної роботи архівних установ” та “Правила складання науково-популярних документальних брошур” (П. Н. Пташинський), “Правила організації екскурсій в архівосховища” (О. Т. Данилюк). Всі ухвалені документи відбивали вимогу перетворення архівних документів на знаряддя класової боротьби. Та поряд із цим, вони фіксували розмаїття форм використання архівної інформації, містили конкретні методичні рекомендації щодо їх реалізації.

Право публікації архівних документів у газетній періодиці надавалося архівним та “іншим відповідним” (Істпартам, науковим і краєзнавчим) установам і окремим особам (науковцям, дослідникам-аматорам, архівним кореспондентам). Основними формами публікації джерел у пресі визнавалися: документ або група документів з передмовою та примітками

пояснювального характеру; група документів або уривки з документів, об'єднаних авторським текстом і окремою передмовою; стаття, що складається з уривків документів, де авторський текст пояснює та зв'язує їх у одне ціле; стаття, де цитати з документів ілюструють авторські твердження. Вперше запроваджувалося поняття диференціації публікацій за рівнем популярності. Серед названих перша форма вважалася “найменш популярною” й призначалася (як і друга) для центральних і районних газет, а дві останні, “найпопулярніші”, — для цехових, заводських, колгоспних. Правила пояснювали особливості підготовки передмови, заголовка, приміток для популярних публікацій. Передмова мала відображати основну мету публікації, подавати характеристику (за потреби — історію) групи документів і авторів чи установ, діяльності яких вони стосуються, відзначати новизну документної інформації, пояснювати малозрозумілі факти чи явища, містити політичні висновки. В заголовку вимагалось відбивати основну думку документів, а в примітках — пояснювати явища та роль в них осіб і критично їх оцінювати. При підготовці документів до друку пропонувалося виправити “друкарські помилки, незакінчені слова продовжити в прямих дужках, мало зрозумілі слова фрази пояснити, пропуски відмітити крапками”⁵¹. Окремим пунктом дозволялося перекладати матеріал — “публікувати обов’язково мовою читача, для якого призначено документ”. Для ефективного виконання робіт на всіх етапах підготовки публікацій пропонувалося створювати тимчасові творчі колективи — “тематичні бригади”.

До загального вжитку “агітпропсекцією” рекомендувалися правила підготовки ще одного типу документальних видань — науково-популярних брошур. Вони встановлювали типи їх, окреслювали проблематику, викладали вимоги до змісту та наукового оформлення. У правилах розглядалися три типи таких видань: 1) брошура-документ (обсяг 0,5—1 друк. арк.); 2) збірка документів (обсяг 2—3 друк. арк.); 3) брошура, що висвітлює тему з допомогою окремих яскравих уривків з документів (обсяг 1,5—2 друк. арк.). Тематика встановлювалася типова: історія ВКП(б) та КП(б)У; історія боротьби за Жовтень; історія громадянської війни; історія фабрик, заводів, радгоспів, комун, артільей; історія соціалістичного будівництва; боротьба за розвиток української, національної формою, соціалістичної змістом культури; боротьба за інтернаціональне виховання; боротьба з “соціал-фашизмом — передовим загоном світового імперіалізму”; боротьба проти підготовки нової збройної інтервенції та за зміцнення обороноспроможності країни; боротьба за “войовничо-безвірницьке виховання мас”. До оформлення публікацій висувалися такі вимоги: автентичність друкованого тексту до оригіналу, визначення його походження (адресант, адресат, дата, місце, причини створення документа), передача тексту сучасною орфографією, неприпустимість скорочення слів і речень, виправлення без застережень механічних, випадкових, безсумнівних помилок, а також відновлення у прямих дужках пропущених літер.

Важливим підсумком роботи з’їзду було прийняття правил наукових (у збірниках і журналах), науково-популярних (брошура), популярних (у періодиці) публікацій.

Для реалізації ідеї “пропаганди архматеріалами через кіно” передбачалися відповідні правила: використання архівних документів у всіх видах кінопродукції (документальних та художніх фільмах, кінохроніці тощо); організація виставок на теми та за сюжетами кінофільмів. Завдання архівних установ при цьому полягали в популяризації серед “кіно-творчих інституцій” справи використання архівних документів для кіно, підготовка їх, допомога сценаристові і кінорежисерові у виявленні потрібних джерел.

Необхідним визнавалося ініціативне інформування архівами з відома ЦАУ УСРР “кіно-організацій” про наявні фонди, складання списків та коротких характеристик актуальних з них, тематичне пророблення їх з метою виявлення матеріалів до тематичного плану Українфільму. Доступною для всіх архівних установ була й така форма роботи, як організація виставок у фойє кінотеатрів за тематикою чергових кіновистав та використання архівної інформації у виступах лекторів перед кіносеансом.

Специфіку використання архівної інформації для “усної агітації та пропаганди” зафіксували “Правила пропаганди архівними матеріалами через доповіді на масових зборах та через радіо”. Підготовка до виступу на зборах чи на радіо, за “Правилами”, мала включати опрацювання методологічної та фактичної літератури і архівних матеріалів за темою. Мова доповіді мала бути популярною, документи — зрозумілими аудиторії. Для зручності цитування належало застосовувати виписки на картках. Для ілюстрації доповідей рекомендувалося укладати за темою зборів збірки документів із заголовком до кожного (із зазначенням змісту та політичної оцінки). В контексті основного завдання — “політичного виховання мас” — вимагалось в заключному слові пояснювати роль архівних документів як “засаддя класової боротьби”. Доповідь на радіо не відрізнялася від доповіді на масових зборах, але вимагала письмової форми і могла бути прочитана не автором, а “промовцем з радіостанції”.

Роз’яснення щодо експозиційної роботи архівів містив проект правил, у котрих розрізнялися сім основних типів документальних виставок (стаціонарних і пересувних): загальні (республіканські, міжрайонні, районні); присвячені революційним ювілеям і кампаніям; з історії фабрик і заводів, новобудов, колгоспів, радгоспів; шкільні; господарчо-практичного значення; в театрах, кіно на теми та за сюжетами кінофільмів, п’єс; фотоальбоми. Пропонована проблематика виставок повністю збігалася з проблематикою, розробленою П. Н. Пташинським для науково-популярних брошур. Розрізнялися дві форми виставок: а) архівних установ переважно з архівних матеріалів; б) інших установ чи організацій із широким використанням архівних матеріалів. Для ефективного проведення документальної виставки рекомендувався бригадний метод і складання плану роботи: оповіщення, запрошення, “організація та використання людських ресурсів”, збирання і впорядкування матеріалів для виставки, добір і належне оформлення документів, організація місця та охорона виставки, громадський огляд виставки, урочисте відкриття. Експозиційна робота архівних установ, спрямована на “виконання завдань і вимог соціалістичного будівництва”, узаконювалася як важлива форма пропаганди архівних документів і “політичного виховання мас”.

Популяризації архівної справи, встановленню безпосереднього зв’язку архівів із широкими колами громадськості, активізації роботи архівних кореспондентів і груп сприяння архівній справі, створенню бригад використання архівних матеріалів та професійній орієнтації молоді мало допомогти запровадження в практику “планової, систематичної, постійної” роботи архівних установ ухвалених секцією “Правил організації екскурсій в архівосховища”. Документ містив детальні рекомендації щодо організації цього виду роботи. Вказувалося на необхідність планування екскурсійної роботи і виважений вибір теми — “політично загостреної, політично актуальної, спрямованої на виконання завдань соціалістичного будівництва”⁵². Аналогічні вимоги висувалися й до добору матеріалу та методики екскурсії, незалежно від її виду (евристичної, дослідницької, лекційної, комбінованої). Характер і методика проведення екскурсії ставилися в залежність від складу учасників, тривалість мала не перевищувати 2-х годин.

Акцентувалася увага на висвітленні екскурсійної роботи в пресі (бажано силами екскурсантів) та подача інформації до архівної періодики.

Детальний огляд правил і настанов, прийнятих секціями наукової публікації документів та агітації і пропаганди архівними матеріалами, показує, що на початок 1930-х рр. в українській архівній справі поряд із усталеними було офіційно закріплено в “Основних настановах до методології і техніки наукової публікації документів для потреб науково-історичного дослідження”, “Правилах науково-документальної публікації в журналі “Архів Радянської України”, “Правилах пропаганди архівними матеріалами через масову періодичну пресу”, “Правилах пропаганди архматеріалами через кіно”, “Правилах пропаганди архівними матеріалами через доповіді на масових зборах та через радіо”, “Правилах виставочної роботи архівних установ”, “Правилах організації екскурсій в архівосховища”, “Правилах складання науково-популярних брошур” нові форми використання архівної інформації. Закріплення розмаїття таких форм можна вважати важливим результатом роботи з’їзду.

В умовах сфабрикованої “війни документів” розвитку різних форм використання архівної інформації перешкоджало зосередження уваги на викритті “шкідницької і диверсійно-шпигунської роботи агентів іноземних держав” (такими була визнана й частина авторів архівного підручника). Змінена у квітні 1934 р. структура ЦАУ включала відділ організації та використання історично-документальної бази⁵³. Поряд із цим широко розгорталася робота, спрямована на планове виявлення документів для потреб народного господарства, розроблення джерельної бази для історії громадянської війни, історії фабрик і заводів. Значно активізувалася робота дослідників такої тематики напередодні 20-ї річниці Жовтневої революції та “ленінського” архівного декрету. Так, 1936 р. до читальних залів було видано 19390 справ, над якими працювало понад 750 дослідників, а за перше півріччя 1937 р. 400 дослідників опрацьовувало 10763 справи. Крім того, протягом 1936 р. було надруковано 293 статті в пресі, зроблено 92 доповіді, проведено 5 виставок⁵⁴. Кількісні показники мали тенденцію до зростання. Однак обстеження роботи ЦАУ УРСР і Київського обласного історичного архіву, котрі після переїзду ЦАУ до Києва знаходилися в одному приміщенні (по вул. Володимирській, 22-а), завідуючим відділом союзних республік О. О. Сергєєвим у 1937 р. мало негативні наслідки. Низка зауважень в основному ґрунтувалася на тому, що “ЦАУ було засмічено класово-ворожими елементами, які проникли в усі галузі роботи і в усі архівні установи, де вели неприховану ворожу роботу по зруйнуванню архівів, по протаскуванню ворожих теорій як у галузі архівознавства, так і у видавничій роботі”⁵⁵. Надалі всі напрями діяльності архівних установ УРСР дедалі жорсткіше підпорядковувалися вказівкам із Москви, а попередня робота визнавалася такою, що проводилася “безпланово і у більшості своїй кустарними методами”⁵⁶.

* * *

Таким чином, слід констатувати, що розвиток практичних форм роботи архівних установ щодо забезпечення суспільства ретроспективною інформацією впродовж 1920—1930-х рр. був досить суперечливим і неоднозначним. Нерівномірно і відокремлено розвивалися різні напрями цього процесу: а) організація користування документами (створення та обладнання пристосованих приміщень — читальних залів, ініціативне інформування про наявність окремих видів документів, тематичне виявлення матеріалів, підготовка документів для видачі в тимчасове користування

науковим та іншим установам тощо); б) довідкова робота; в) агітація і пропаганда архівними матеріалами (в масовій пресі, експозиційній та екскурсійній роботі, кіно, радіо тощо); г) публікація архівних документів (розроблення методики підготовки наукових, науково-популярних та популярних видань). При цьому окремі науковці відносили організацію користування документами в читальному залі до питань забезпечення збереженості архівних документів (В. О. Романовський), а публікацію архівних документів вважали лише археографічною діяльністю (П. А. Білик та ін.).

Узагальненого поняття виду діяльності архівних установ, нині номінованих як використання архівної інформації, на той час ще не склалося, але майже всі його форми дістали наукове обґрунтування в працях українських архівознавців (незалежно від їхніх політичних позицій): П. А. Білика, М. П. Васильєвої, В. І. Веретенникова, Ф. А. Герасименка, М. В. Гливенка, О. Т. Данилюка, В. К. Нікітіна, І. М. Премислера, В. О. Романовського, І. М. Шабатіна, Р. М. Шпунта.

Вагомий внесок у розвиток архівної справи зробила архівна періодика. Апробація на її сторінках нових ідей щодо “наближення архівних документів до народних мас” сприяла становленню тієї чи іншої форми використання архівної інформації. Водночас такі публікації подавали практичну допомогу архівістам.

Основною тенденцією використання архівної інформації в 1920—1930-ті рр. було запровадження марксистсько-ленінської методології в усі її форми. На цьому напрямі діяльності архівних установ ідеологізація виявилася найяскравіше. Теза про “документи як зброю в класовій боротьбі” активно насаджувалася і в теорії архівознавства, і в практиці роботи архівних установ. У зв’язку з цим нівелювалося значення наукових праць В. О. Романовського, В. І. Веретенникова, висувалися штучні звинувачення в декларуванні ними положень теорій “об’єктивізму”, “техніцизму” тощо. Та на практиці, як свідчать нововиявлені архівні документи, єдине раціональне зерно “методологічно вірних” праць становили напрацювання саме “буржуазних архівістів”.

На тривалий час від початку 1930-х рр. у використанні архівної інформації було закріплено пріоритетну тематику: історія ВКП(б) та КП(б)У; історія Жовтневої революції; історія громадянської війни; історія фабрик, заводів, радгоспів, комун, артілей; історія соціалістичного будівництва; боротьба за розвиток української, національної формою, соціалістичної змістом, культури; боротьба за інтернаціональне виховання; боротьба з “соціал-фашизмом — передовим загоном світового імперіалізму”; боротьба за зміцнення обороноспроможності країни; боротьба за “войовничо-безвірницьке виховання мас”. Поза ідеологічними нашаруваннями, велике значення розробок 1920—1930-х рр. у галузі забезпечення суспільства ретроспективною інформацією полягало в розробленні наукових засад й основних принципів, методів і форм використання архівної інформації, що існують донині.

³¹ Про археографічну роботу // Бюлетень ЦАУ УСРР. — 1931. — № 4 (72). — С. 8.

³² План роботи Сектору агітації, пропаганди та археографії ЦАУ УСРР на час з 1 квітня 1931 р. по 1 січня 1932 року // Бюлетень ЦАУ УСРР. — 1931. — № 4 (72). — С. 5—7.

³³ Витяг з протоколу № 21/506 засідання Секретаріату Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету від 10 листопада 1931 р. // Архів Радянської України. — 1932. — № 1—2. — Додаток. — С. 3—4.

³⁴ Основні настанови до методології і техніки наукової публікації документів для потреб науково-історичного дослідження // Радянський архів. — 1931. — Кн. 6(21). — С. 53.

³⁵ Там же.

³⁶ Там же. — С. 58.

- ³⁷ Там же. — С. 59.
³⁸ Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. Х, спр. 9574, арк. 14.
³⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1205, арк. 3—4.
⁴⁰ Там же, арк. 15.
⁴¹ Там же, арк. 16.
⁴² Там же.
⁴³ Б о р я к Г. Національна архівна спадщина України... — С. 146.
⁴⁴ Б е в з о О. А. Про правила друкування історичних документів, писаних українською мовою в XVI—XVIII ст. // Вісник Академії наук УРСР. — 1958. — № 2. — С. 20.
⁴⁵ Б у т и ч І. Л. Література до історії української археографії... — С. 172.
⁴⁶ П а п а к і н Г. В. Археографічна комісія ЦАУ УСРР... — С. 149.
⁴⁷ Правила науково-документальної публікації в журналі “Архів Радянської України” // Архів Радянської України. — 1931. — Кн. 6(21). — С. 60.
⁴⁸ Там же.
⁴⁹ Там же. — С. 64.
⁵⁰ Там же. — С. 60.
⁵¹ Там же. — С. 71.
⁵² Правила організації екскурсій в архівосховища // Радянський архів. — 1931. — Кн. 6(21). — С. 82.
⁵³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1728, арк. 37.
⁵⁴ Ленінський декрет у дії // Архівознавчий збірник. — К., 1938. — С. 8.
⁵⁵ ДАРФ, ф. 5325, оп. 9, спр. 4170, арк. 27.
⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1822, арк. 4. Листом-обіжником до начальників відділів НКВС республік та УНКВС країв і областей № 1852 від 16 червня 1939 р. вся науково-видавнича робота підпорядковувалася ГАУ НКВС СРСР і встановлювалася пріоритетна тематика: історія ВКП(б), історія народів СРСР, історія Червоної армії, ювілеї політичного життя тощо.